

זרח ברנט והקמתה של שכונת נוה-שלום מחוץ לחומותיה של יפו

נוה-שלום נוסדה בשנת 1890 והיתה לשכונה היהודית השנייה שהוקמה מחוץ לחומותיה של יפו העתיקה. קדמה לה השכונה נוה-צדק, שנוסדה בידי חברת "עזרת ישראל" בשנת 1887.

בטרם הקמתו, פקדה את יפו פעילות התיישבותית חקלאית, שבאה לידי ביטוי בהקמתן של השכונות המוסלמיות (סכאנת) משנות השלושים של המאה ה-19 וההתיישבות של נוצרים משנות החמישים ואילך, שנציגיה היו מאנגליה, ארצות-הברית ופרוסיה. נציין עוד בהקשר זה את יוזמתו של משה מונטיפיורי, שרכש בשנת 1855 (במסעו הרביעי לארץ ישראל) את הפרדס (הביארה) הנקרא על שמו, וכן את הקמתו של בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל, ביוזמתו של קרל נטר, בשנת 1870. שלא כדוגמתם, תוכננו ונוסדו נוה-צדק ונוה-שלום כשכונות מגורים; הראשונה ביוזמתם של יהודי יפו (שהיו ביניהם גם יוצאי ירושלים), והשנייה - ביוזמתו של זרח ברנט.

במאמר זה נשחזר את תהליך הקמתה והתפתחותה של נוה-שלום בראשיתה, ונבחן מקרוב את פועלו של זרח ברנט, שעמד מאחורי הקמתה.

צעדיו הראשונים של זרח ברנט בארץ ישראל

ברנט הגיע מלונדון לארץ ישראל 15 פעמים, ופעם נוספת חזר לארץ מהגלות המאולצת במצרים, בתקופת מלחמת העולם הראשונה.¹

* ד"ר שאל ספיר הוא מורה לגיאוגרפיה במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

בחזרי באותה שנה למושבה מצאתי את ביתי הרוס ואת נחלתי שוממה. תקנתי את הבית הנהרס, ובניתי עוד בית בן שתי קומות, אחת עבורי ואחת מסרתי לשם ביהכ"ע זמני, ונטעתי כרם של ענבים וזיתים. אז הציעו לי שאלך ליהודיה לבנות שם בית אבל אני התנגדתי לזה...⁴

בראשית תרמ"ד שב ברנט ללונדון לרגל חידוש עסקיו במסחר, ובקיץ באותה שנה ייסד, על-פי דבריו, את חברת יישוב ארץ ישראל בלייפציג ובלונדון. מטעם החברה בלונדון נסע ברנט לקטוביץ (בשלזיה העליונה שבגרמניה, על גבול פולין, רוסיה ואוסטריה) כדי להשתתף בוועידתם החשובה של חובבי ציון, שהתקיימה בעיר זו בחשוון תרמ"ה (נובמבר 1884). שם השתדל למען היישוב היהודי במושבות ארץ ישראל, ובמיוחד עבור המושבה פתח-תקוה.⁵

אחרי ועידת קטוביץ שב ברנט לפתח-תקוה והקים בה מכספו הפרטי את המקווה של המושבה, בשנת תרמ"ה. בחודש טבת תרמ"ו החזיר את משפחתו לפתח-תקוה, ובראש חודש אייר חגג ברוב פאר את הכנסת ספר התורה שמסר לבית-הכנסת שהקים וכן את טקס חנוכת ביתו החדש.⁶

בתרמ"ז עזב ברנט עם בני משפחתו את פתח-תקוה ולא שב לגור בה עוד. שלוש שנים שהו בני המשפחה בלונדון. בתקופה זו הצליח ברנט לצבור כסף רב, ובשנת תר"ץ עלתה המשפחה שוב לארץ ישראל (לברנט היתה זו הפעם התשיעית) והתיישבה ביפו. על הסיבה למפנה זה נכתב בזכרונותיו של ברנט:

...אבל מדי חשבי לשוב ולחדש את נסיון ההתאכרות שלי בפתח תקוה, הרגשתי תשות כחי, להשקיע את עצמי, בן הארבעים ושבע, בעבודת האדמה, ולקבל את עולה הקשה, עבודת האדמה החביבה אשר ששתי לקראתה ולקראת כל הסכנות והמתלאות שהי [שהיו] כרוכים בה בארץ ישראל לפני כארבע עשרה שנה - קשתה עלי אז, אבל מבנין ארץ ישראל לא נואשתי וקויתי להשתתף בו באופנים אחרים.⁷

האופן השונה שבו בחר ברנט בא לביטוי בהקמת נקודת התיישבות חדשה בפרבר של יפו העתיקה.

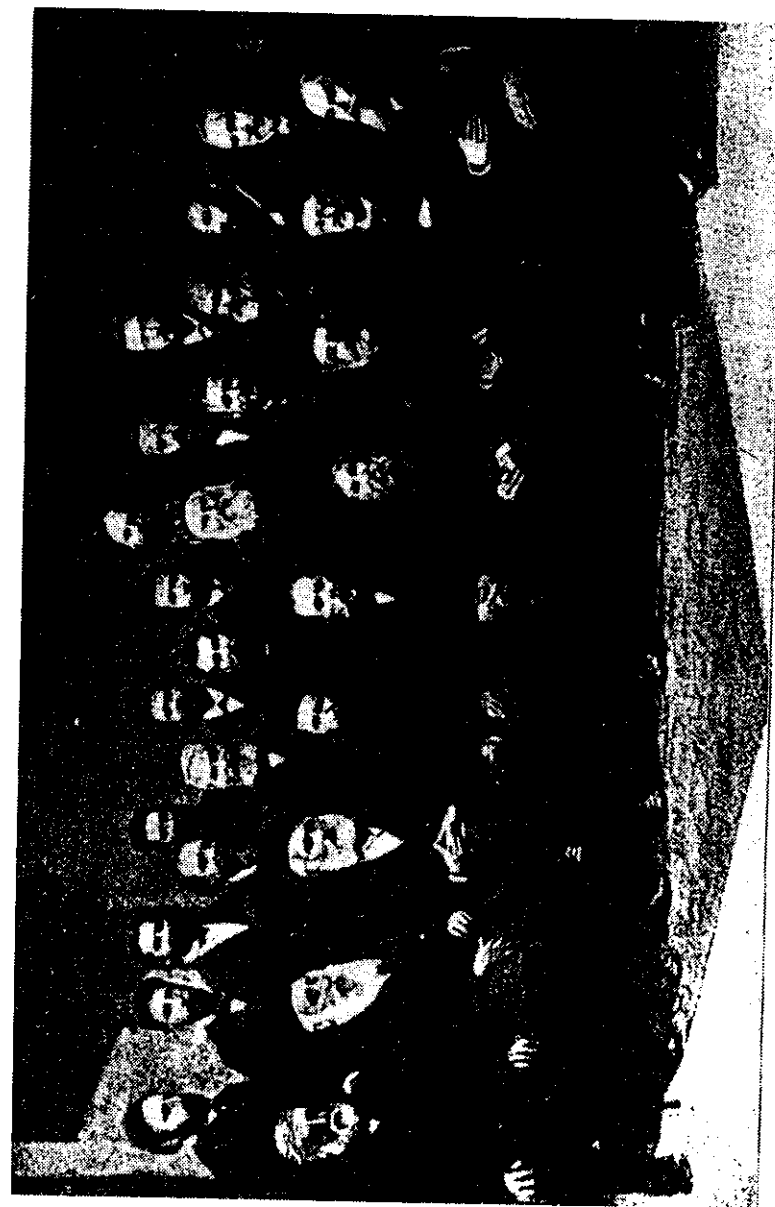

ר' זרח ברנט ורעייתו רחל לאה

לראשונה הגיע ברנט לארץ-ישראל עם משפחתו (אשתו רחל-לאה ובתם חנה) בראשית שנת תרל"ב (סוף 1871), ומיד שם פעמיו לירושלים והחל לעסוק לפרנסתו במסחר. במרוצת הזמן היה כנראה מבין התושבים הראשונים שהניחו את היסודות לשכונת מאה שערים, בשנת תרל"ד, שהיתה לשכונה החמישית בסדר היציאה אל מחוץ לחומות העיר העתיקה בירושלים.²

כששב ברנט בפעם השלישית לארץ-ישראל, התחבר עם קבוצה מאנשי ירושלים - יואל משה סלומון, יהושע שטמפר ודוד גוטמן - ויחד יצאו בקיץ תרל"ח להקים את פתח-תקוה באדמות אַמלֶבֶס, שהיו מצפון מזרח ליפו. בתיווכו של חיים אמזלג מיפו, נקנה שטח של 3,500 דונם קרקע מהיווני קסר, במחיר חמישה פרנק הדונם, ואת המקדמה בסך 300 ליש"ט (7,500 פרנק) מסר ברנט לפקודת המוכר על שם בנק בלונדון.³

היישוב בפתח-תקוה לא החזיק מעמד, ועד לשנת תרמ"ב עזבוהו רוב תושביו. מבין העוזבים היו שהקימו את המושבה הסמוכה יהודיה, היו שחזרו לירושלים, והיו גם שחזרו אליה מחדש, כדי לשקם בה את ביתם ואת נחלתם. בין החוזרים לפתח-תקוה היה זרח ברנט, ששב בגפו מלונדון לארץ ישראל בפעם הרביעית בשנת תרמ"ג, והקים במושבה את ביתו מחדש:

פעילותו של זרח ברנט בהקמת השכונה נוה-שלום

ההזדמנות להקים יישוב חדש נקרתה לברנט כבר באותה שנה, שנת תר"ן, כאשר רכש מידי בעלי קרקע ערביים חלקת אדמת חול, בגודל 15,000 אמות רבועות, במחיר פרנק אחד לאמה (15,000 פרנק = 600 ליש"ט). חלקת הקרקע היתה מחוץ לחומה הצפונית של יפו ובאזור שגבל עם אדמתה של שכונת נוה-צדק, שהוקמה שלוש שנים קודם לכן.⁸

אשר למיקומן של שתי השכונות הראשונות הללו שהוקמו מחוץ לחומת העיר, כתב העיתונאי יעקב גאלדמאן מיפו:

הפרור [קרי: פרבר] הראשון בזמן ואולי גם במעלה, הוא פרור 'נוה צדק' הנבנה ע"י החברה הנז' [הנוכרת]. מקומו הוא על ראש ההר ונשקף אל פני הים ובשני דרכים יבואו אליו, דרך היביארות, הוא הדרך המוביל שכמה ואשר דרך בו יעברון להמושבה 'פתח-תקוה' ודרך הימאנשיה. הפרור השני... הוא פרור 'נוה שלום'. מקומו הוא בעמק ממול הפרור הנז' ויותר קרוב גם אל העיר גם אל הים [דהיינו דרומית מערבית מנוה צדק]... והוא מגביל עם שכונת המחמדים⁹ [היא שכונת מנשיה].

בתום הרכישה הביא ברנט אינוז'ר (מהנדס), והלה מדד באופן מסודר את הקרקע וחילק את השטח על-ידי שלושה רחובות שחצו אותו.¹⁰ עם תום הסידורים הפורמליים והטכניים, ניגש ברנט להקים את הבתים הראשונים בשכונה. יום החגיגה להנחת אבן הפינה נקבע לט"ו באב תר"ן (1 באוגוסט 1890).¹¹ כדי להבטיח השתתפות מרבית בחגיגתו, שלח ברנט חמורים כדי להקל על באי השמחה להגיע למקום האירוע. לאחר החגיגה החלה מלאכת הבנייה, ועם הקמת שורת הבתים הראשונה התיישב ברנט עם משפחתו באחד מבתי השכונה.¹² את יתר הבתים הציע ברנט למכירה ליהודי יפו בתנאים ובתשלומים נוחים במיוחד. את התשלומים הצמיד לגובה שכר הדירה שנהגו היהודים לשלם עבור שכירת הבתים מידי הערבים ביפו. אך התנאים הנוחים לא קרצו ליהודי יפו, כנראה הן בגלל המרחק מהעיר והן מפני החשש לשלומם ולרכושם בשטח שחשבוהו לעוין; וכך נותרו ברנט ובני-ביתו הדיירים היחידים בשכונה.¹³ מצב זה לא נמשך כנראה זמן רב, ובאותה תקופה לערך חלתה אשתו של הרב הראשי האשכנזי של יפו, ר' נפתלי הירץ הלוי,¹⁴ ולאחר שהחלה להבריא, הציעו לה רופאיה לשנות את מקום מגוריה

למקום שבו האוויר צח יותר. כך, בימי הקיץ של שנת תרנ"א יצאו הרב ומשפחתו לגור באחד מבתיו של ברנט. עם החלמתה המלאה, הסכים הרב להישאר בשכונה ולרכוש את הבית ב"תשלומין לשיעורין", כפי שהציע לו ברנט, וכך נרכש גם הבית הראשון בשכונה, שזרח ברנט נתן לה את השם נוה-שלום.¹⁵ רכישה ראשונה זו בידי איש-ציבור ידוע הביאה גם למפנה חשוב בתולדותיה של נוה שלום, ובעקבותיה נרכשו גם הבתים הריקים האחרים בשכונה.

לאחר הקמת שורת הבתים הראשונה, נסע ברנט עם משפחתו (בפעם התשיעית) ללונדון ושהה בה כשנתיים. כשחזר (בפעם העשירית) לארץ ישראל, הוסיף בנייני מגורים בנוה-שלום, וכן עסק בהקמתם של מבני הציבור הראשונים בשכונה. הוא הקצה שטח להקמת בית-כנסת (עד אז נהגו להתפלל באחד החדרים שבביתו), בנה מקווה טהרה ובית-מרחץ של זיעה, שאספקת המים אליו נעשתה בעזרת משאבה. את הקמתו של בית-המרחץ סיים ברנט בחודש שבט תרנ"ד.¹⁶

בתקופה זו בערך, בשנת 1894, ביקש ברנט גם להרחיב את שטחה של נוה-שלום, ובא על כן בדברים עם "סרסור יהודי ספרדי ידוע", שהציע לו קרקעות שונות לרכישה, ביניהן שטח בן 375 דונם (מצפון לשכונה), שבו הוקמה במרוצת השנים השכונה אחוזת-בית. אך הרכישות הללו לא יצאו אל הפועל, כי גופים שונים טענו לבעלות על הקרקעות, ובהם פלחים מארץ ישראל וממצרים. מרוב מערערים (ארבע קבוצות) יצא ברנט מתוסכל והחליט לבטל את המשא והמתן על הרכישה, שבלאו הכי נקלעה למבוי סתום. נסיון רכישה זה עלה לברנט בהפסד 30 נפוליונים, שאותם מסר כמפרעה לקבוצת המוכרים הראשונה.¹⁷

אין זה מקרה יוצא דופן, שבעלים שונים טענו שבידיהם חזקה על אותם שטחים. מקרה דומה אחר, שאירע כעבור עשור שנים, בשנת 1904, הדגיש היטב את מצב האנדרלמוסיה ששרר בתחום זה של רכישת קרקעות מידי ערבים:

השנה הזאת נוכחנו עוד יותר עד כמה קשה העבודה בהסניף הנכבד לנו מאוד. כל ערבי וכל בעל אחוזה הן בעיר והן בכפר מציע לנו או לאכרי המושבות או סתם לסרסורים קרקעות לקנות. אבל אם רק נבא להסתכל בהם יותר קרוב, אזי נראה כי רובם של הצעותיהם

המה כמין עורבא פרח, כי זכויותיהם על הקרקעות כתובות במקל על פני המים.¹⁸

הקמת מוסדות הדת בשכונה

בתום הפעילויות הללו, אזלו הכספים שבידי ברנט והוא נאלץ לחזור שוב ללונדון (בפעם העשירית). יש להניח שברנט נסע ללונדון אחרי י"א באייר תרנ"ה, כי ביום זה חתם על חוזה מסירת הקרקע עבור תלמוד התורה "שערי תורה" שבשכונתו.¹⁹ לאחר שעסקיו שגשגו בשנתיים שעשה שם, חזר ברנט לארץ (בפעם האחת-עשרה) כשבידו סכום כסף גדול ביותר. בסכום זה רכש "חצרות גדולות מידי הערבים".²⁰

משוכנע בהצלחתו, וכשהוא נזקק לכסף נוסף, נסע ברנט ללונדון, הפעם לתקופה של שנה וחצי, ושב לארץ (בפעם השתים-עשרה) בשנת תר"ס. בשלב זה נמשך הגידול במספר בתי השכונה. לבתים הקיימים הוסיף ברנט "עוד שורות אחדות של בתים בנוה שלום", היות שהביקוש לדירות גבר באותה עת. כן נידב ברנט "מגרש בן אלפיים אמות מ' [מרובעות, רבועות] לבנין תלמוד תורה ביפו, ויחד עם ר' משה בצלאל טודרסוביץ²¹ עברתי בערים ובמושבות וקבצנו נדבות לבנין התלמוד תורה, ובנדבה הגונה שלי ושל רעיתי נשלם הסכום הדרוש לבנין התלמוד תורה".²²

המדובר כאן ככל הנראה בתלמוד תורה "שערי תורה", שאותו רצו להעביר מיפו לנוה שלום, כנראה ביוזמתו של טודרסוביץ.²³ המשא והמתן שהתנהל בעניין שטח האדמה שהקצה ברנט להקמת הת"ת הסתיים בחתימת חוזה בין הצדדים ביום ראשון, י"א באדר תרנ"ה (1895), ועליו חתמו גם, כעדים, שמחה-בונם נובבולסקי ויעקב גאלדמאן. על-פי תנאי החוזה הסכימו ברנט ואשתו רחל-לאה למכור 1,632 אמות רבועות לבנין הת"ת, ונוסף על כך העניקו במתנה 300 אמות רבועות.²⁴

קיימת כאן סתירה בין שני המקורות הנ"ל באשר למידע שנמסר בעניין גודל השטח שמסר ברנט בעבור הת"ת. בזכרונות ברנט נמסר שברנט נידב כ-2,000 אמה לבנין הת"ת, בשעה שבזכרונות טודרסוביץ נמסר על 300 א"מ בלבד שניתנו במתנה והשאר נקנה בכסף. אם אכן הסתמך מקור זה על חוזה המכירה מיום י"א באדר תרנ"ה (או על מסמך מהימן אחר), והדיוק בפרטים אכן מצביע על כיוון זה, הרי שאין סיבה שלא

נקבלו כאמין יותר. כמו כן, אם ננסה לפרש את המילה **נידב כהקצה**, נוכל לרכז מעט את הסתירה, ואולי אף לקבל את הטיעון של מכירת רוב השטח כפי שנטען אצל טודרסוביץ. חיזוק לתפיסה זו מובא במרומז אצל גאלדמאן:

וה' הקרה לפנים אחד הסוחרים בעל נחלה גדולה בפרור 'נוה שלום' נאמר **למכור** להמנהלים חלקה גדולה מנחלתו ע"מ לשלם מחירה במניות, והמנהלים מהרו **לקנות** החלקה...²⁵

בבניין שהוקם עבור הת"ת נבנו שבעה חדרים, וכעבור מעט יותר משנה מאז חתימת החוזה, הופיעה ידיעה בקיץ תרנ"ז בזה הלשון:

ביפו עשו חנוכת בית המדרש הגדול אשר להת"ת 'שערי תורה'. לכבוד חנוכת הבנין נתן צבי לבונטין (ממייסדי ראשון לציון) ספר תורה שכתב עבור בית המדרש הזה.²⁶

על ההתפתחות של הת"ת עד לשנת תרנ"ז ציין גאלדמאן:

ובשנת תרנ"ה נבנה בית גדול בן שבעה חדרים [כאמור, הבנייה החלה בתרנ"ה]. בשנת תרנ"ז נוסף להת"ת עוד אולם גדול ויהי לביהמ"ד [בית המדרש], לעדת האשכנזים וגם בו ילמדו נערי הת"ת... ובשנת תרנ"ז הוסיפו בו שתי כתות חדשות... ובסוף השנה ההיא... יכונו בבתי הת"ת בית תבשיל.²⁷

כעבור שמונה שנים, בשנת 1906, כתב גאלדמאן על התפתחות הת"ת את הדברים כדלקמן:

...ועוד תקונים רבים נתקנו בו, ובבנין נתוסף: חמשה חדרים בדיוטא התחתונה, ויהי דאחד לבית ועד, ודאחד לחדר האכל, השלישי לתשב"ר [תינוקות של בית רבן].²⁸

מבלי להטיל ספק בחשיבותו של הת"ת 'שערי תורה', יכול היה אולי להתקבל הרושם, מן האמור לעיל, שהת"ת ובית-המדרש שבו היו בנייני הדת הראשונים שהוקמו בשכונה, אך בקריאה מדוקדקת יותר בתיאורו של גאלדמאן, משנת תרנ"ח, עולה שקדם להם בית-מדרש אחר, ושמו 'סוכת שלום', שהיה כנראה הראשון בנוה-שלום ונשאר

גם יחיד עד להקמת בית-המדרש החדש בשכונה.²⁹ בחיבורו הנ"ל ציין גאלדמאן:

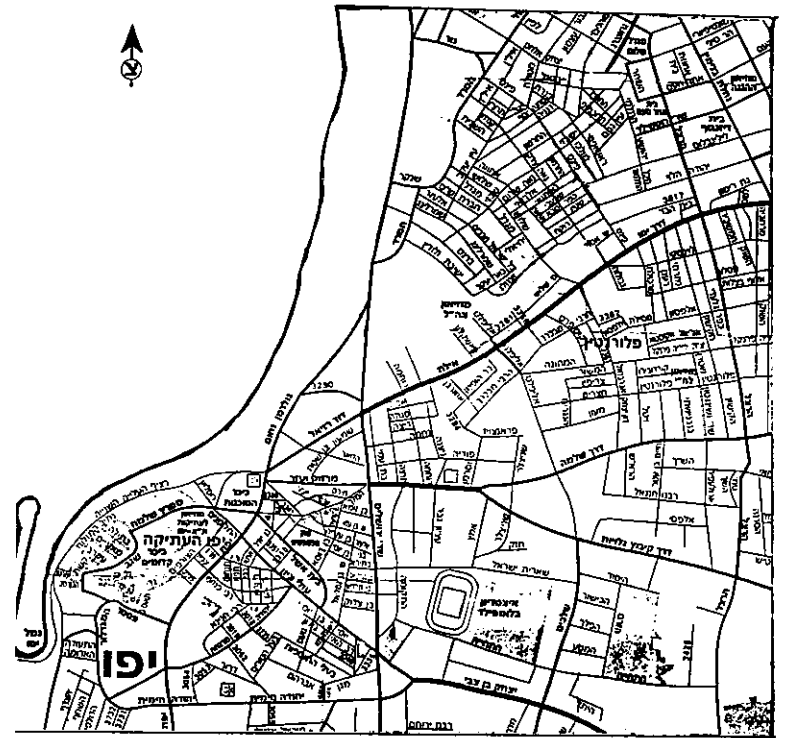
ביהמ"ד 'סוכת שלום' נוסד בהראשונה בפרור 'נוה שלום' וכמעט שהי' [שהיה] הראשון להישוב [בישוב] ולכתחילה נבנה מקרשים שהועמדו על נחלתו של אי [אחד] מבני העדה, ואח"כ [הדגשה שלי] התנדב הסוחר ההוא [זרח ברנט] שמכר מנחלתו לבנין - שלוש מאות אמה לביהמ"ד [שערי תורה] ובמשך הזמן הוטחו כותליו [של 'סוכת שלום'] בטיח מבית ומחוץ ויהי לביהמ"ד נאה ויפה.³⁰

שני תלמודי התורה הנ"ל נבנו בידי העדה האשכנזית בנוה-שלום, אך גם לעדה הספרדית היה ת"ת ושמו 'אור תורה', שפעל בה עוד טרם הקמתו של 'שערי תורה'. בית-כנסת - ת"ת זה נוסד ביפו, כנראה במחצית המאה התשע-עשרה, אחרי שגויסו הכספים עבורו בידי ר' יהודה הלוי מרוגוזא, שנסע כשד"ר הקהילה למצרים. באלכסנדריה הצליח לעניין את הגביר הברון מנשה, והלה נתן לו רשות לקנות בית ביפו ולהכשירו לת"ת, ושילם עבורו את מחירו המלא. במרוצת הזמן נתמך הת"ת בידי 'אליאנס' והיה מעין בית-ספר. משנפתח בית-הספר החדש ביפו (1889), חזר לשמש ת"ת. עם הרחבת היישוב היהודי בשכונות, הורגש גם הצורך בהקמת ת"ת ספרדי מחוץ לעיר, ונמצאו נדבנים ששכרו בית גדול בנוה-שלום שישמש לו בית על תלמוד תורה. על זה ציין גאלדמאן:

זה שנים אחדות נכנס הבית תחת רשותם של אנשים נכבדים ונשתנה לטוב וגם שם קראו לו 'אור תורה', והנהו מתנהג בהנהגה ישרה ומסודרה וחכי"ח [חברת כל ישראל חברים] וועד העיר עוזרים להוצאותיו.³¹

במרוצת השנים נבנו בתי-מדרש ובתי-כנסת אחרים בקרבת הת"ת, ואלה משכו לשכונה מתיישבים נוספים, ובכך הועמק עוד יותר הצביון הדתי-מסורתי של השכונה. מציאות זו תומצתה אצל טודרסוביץ: "בבית הת"ת החייה את השכונה". מקור זה התייחס גם לנושאי הלימוד שנלמדו בת"ת האשכנזי 'שערי תורה', וציין שנוסף על לימודי הקודש ולימודי החול, קיבלו התלמידים חינוך מקצועי בבית-המלאכה המכאני שעל-יד הת"ת.³² לפי שלוש, אפשר להבין שהכוונה היא ככל הנראה לבית-

המלאכה של ליאון שטיין, שפעל בקרבת מקום, בשכונת נוה-צדק הסמוכה.³³

נוה שלום - בין יפו לתל אביב

התפתחויות נוספות בנוה-שלום

על המצב הכללי של היישוב היהודי בשכונות החדשות שמחוץ ליפו ועל ההתפתחות בנוה-שלום עד לקיץ תרנ"ח (1898), ניתן למצוא בדו"ח-כתבה של יעקב גאלדמאן:

חבה יתירה נודעת מאחב"י [מאחינו בני ישראל] ביפו לקרן צפונית מערבית [מהעיר העתיקה] ששמה פרורי ב"י יחד [והכוונה היא לשלוש

השכונות: "נוה צדק", נוה-שלום, יפה-נוף] ובהם רוב בנין של בתי ב"י ושל ישובם ביפו [כלומר, כעבור שנת העשור ובראשית העשור השני ליציאת השכונות הראשונות מחוץ לחומת העיר, עלתה האוכלוסיה בהם, בהשוואה למספר התושבים בתוך יפו עצמה] ... הפרור האחד הראשון בזמן... הוא פרור "נוה צדק" ... הפרור השני הגדול ממנו הוא פרור "נוה שלום" ... ובו יושבים רוב מנין ורוב בנין של עדת ב"י [דהיינו בשלב זה היתה נוה-שלום השכונה היהודית הגדולה ביפו שמחוץ לחומות] ... בו חצרות רבות לבעלים רבים, ונבנה לכתחילה על ידי יחידים [להבדיל מנוה-צדק, שנבנתה בראשיתה בידי חברת בנייה בשם זה].³⁴

בהתייחסו להרכב האוכלוסיה היהודית בנוה-שלום לשנת 1898 ציין גאלדמאן:

בהפרורים הללו ישבו גם מב"י האשכנזים, גם מהספרדים והמערבים [העדה המוגרבית]. אך עיקר ישובם אינו אלא מבני האשכנזים [שהיו למעשה המרכיב הדומיננטי בשכונות החדשות], ולעומת זה ישנן הרבה בעלי בתים ספרדים בתוך העיר פנימה [רוב בעלי הבתים בתוך חומות העיר, אם לא כמעט כולם, היו מבני העדה הספרדית], והיושבים בבתים בשכירות בעיר, הרבה הם גם מהאשכנזים גם מהספרדים.³⁵

לפי תיאור זה מתברר שמספר היהודים שגרו בדמי שכירות בתוך חומת העיר (בין שתי העדות) היה עדיין גדול יותר ממספר התושבים שבשכונות החדשות. באשר למיקום ענפי המסחר והמלאכה ביפו לשנת 1898 מסר גאלדמאן:

מקום המסחר של ב"י הוא בתוך העיר [ההזגשה שלי] פנימה, בקרבת החוף [בצפון מערב העיר], או בהרחובות החדשים שנתוספו בה בשנים האחרונות [והכוונה היא לאורך שני הרחובות הראשיים שהוליכו מיפו צפונה, אחד מהם הוא רחוב בוסטרוס, שהתפתח ביותר החל משנות השמונים, כיום רח' רזיאל]. ושם מרבית החנויות הגדולות של אחב"י [אחינו בני ישראל], ובתי המלאכה של חרשי העץ והברזל ויתר המלאכה, ובתי האכסנאות [בתי אכסניה ובתי מלון] גם הם שם...³⁶

כלומר, בתקופה זו ניתן למקד את המסחר והמלאכה של יהודי יפו בשני אזורים עיקריים: בצפון מערב העיר העתיקה ולאורך הרחובות הראשיים שמצפון לעיר לעבר השכונות החדשות, כולל גם השכונות של ההתיישבות הגרמנית.

בנייה נוספת בתקופה זו באזור נוה-שלום קשורה להנחת היסודות לבית-הספר לבנים של כ"ח (אליאנס). גאלדמאן, בהתייחסו לבנייה זו, ציין:

והנחלה הגדולה המבדלת בין שני הפרורים הללו [בין נוה-צדק לבין נוה-שלום] קמה השנה למקנה לבתי הספר אשר לכ"י פה, ובימים הללו בנו מסביבה חץ [חומה] ויקציעו מקום הבנין, גם החלו לחפור באר וימצאו באר עשוי משוכלל ויפה מאד, וכנראה לא יעברו ימים רבים ויחלו גם בבנין הבית.³⁷

השלב הבא בתולדותיה של נוה-שלום קשור לראשית המאה העשרים.³⁸ בתקופה שבין השנים 1900-1916 ערך זרח ברנט את נסיעותיו האחרונות ללונדון וחזרה לארץ. בנסיעתו ללונדון בשנת תרס"ג, מכר שם את כל רכושו (בעיקר בתים שהיו בבעלותו), וכשחזר לארץ בפעם הארבע-עשרה, הביא עמו רכוש רב, והשקיעו בבניינים נוספים שהקים במגרשים שנותרו עדיין ברשותו בנוה-שלום.³⁹

בשנת תרס"ו חזר ברנט בפעם החמש-עשרה, וזו היתה גם הפעם האחרונה ששב מלונדון לארץ ישראל. אז רכש 20,000 אמות רבועות של קרקע ליד נוה-שלום במחיר 40,000 פרנק (לפי שני פרנק לאמה, ובסך הכל 1,600 ליש"ט).⁴⁰ נמסר שגם על המגרש הזה הקים בתים, וכן הקים בנוה-שלום את בית-הכנסת "שונה הלכות" בשנת תרס"ו ובראשית תרס"ז (1906).⁴¹ הקמתו של בית-הכנסת-בית-המדרש "שונה הלכות" הביאה גם להקמתה של הישיבה "אור זורח", שנשאה את שמו של ברנט (זרח). בניין הישיבה נסתיים בסוף שנת תרע"ד (1914), ובראש השנה תרע"ה נפתחו שעריה בפני המתפללים ותלמידי הישיבה.⁴²

בתקופה זו פרצה מלחמת העולם הראשונה, ומאחר שברנט היה בעל נתינות זרה, גורש מיפו ב-1915, יחד עם נתינים זרים רבים אחרים, שגורשו אף הם מארץ ישראל. במצרים ישב באלכסנדריה עד לתום המלחמה, ושב ליפו כנראה בשנת 1918.

בזכרונותיו ציין ברנט שבמשך כל שנות מלחמת העולם הראשונה שימשה הישיבה, ללא הפסקה, למקום התכנסות של תורה ותפילה, ובמשך כל התקופה הזאת "לא נעדרו בה ספרי תורה לקריאה גם שעה שכל ס"ת [ספרי התורה] הועברו לפ"ת, לפני הפסח תרע"ז [1917]."⁴³

את סיום מפעל הבנייה שלו בארץ ישראל ראה ברנט בהקמתה ובאחזקתה של ישיבת "אור זורח": "וביסוד ישיבה זו והחזקתה אני רואה את השלמת מפעלי הבנין שלי בארץ".⁴⁴ אכן, הקמת ישיבת "אור זורח" היא גם מפעל הבנייה המתועד האחרון שהקים ברנט בנוה-שלום.

היבטים בתכנון השכונה

סיכום למצבה של נוה-שלום בסוף העשור השני לקיומה נמצא במחקרו של זאב סמילנסקי משנת תרס"ה על יפו והשכונות החדשות שבסביבותיה.⁴⁵ כדי להבליט את ההתפתחות הרבה, נדרש המחבר לתאר את האזור שמצפון לחומות העיר כפי שהיה בראשית שנות הבנייה, בשנים תרס"א-תרס"ב: "אז היה אפשר לראות הרבה שטחים ערומים וריקים מבנין, וביחוד רבו המגרשים הפנויים בככר שעליה משתטחת נוה שלום"...

על הגורם שהביא לצמיחת האזור ציין: "יורק הודות להצמיחה הרבה של העיר יפו נראה שינוי כביר כזה במשך זמן קצר כל כך..." - צמיחה שבאה למעשה בעקבות ההגירה של עולים שבאו מרוסיה ליפו בראשית שנות התשעים, עם הגל השני של העלייה הראשונה, ולפי דבריו של סמילנסקי: "יורק מזמן האימיגרציה החלו פניה להשתנות, ולעתים קרובות נראו עליה בנינים חדשים"...

לצמיחה כללית זו היתה השפעה ניכרת גם על ההתפתחות בנוה-שלום:

...ביחוד בולטים ונכרים סמני הצמיחה בשכונה נוה שלום... אך כעת התרכז ר"ב הישוב העברי על יד הבנינים האלה, וכל הככר היתה מעין עירה קטנה והבנינים הגיעו עד נ"צ [נוה-צדק].⁴⁶

אך למרות התיאורים המלבבים על ההתפתחות שחלה בשכונות היהודיות שמחוץ לחומות, לא חסך סמילנסקי ביקורת בדבריו

באשר לתכנון השכונות היהודיות הראשונות, על הצפיפות שבהן ותשתיתן הלקויה. מביקורת נוקבת זאת לא נעדר גם מקומה של נוה-שלום:

ומפני זה אין לסלח לאחינו וביחוד להראשונים שבנו להם בתים בני"צ [בנוה-צדק] ובני"ש [בנוה-שלום] ולא שמו לב לקנות מגרשים לחצרות יותר גדולות, ולהקדיש מקום יותר רחב לרחובות מרוחים. כשנעבור ברחובות השכונות העבריות שביפו נשתומם לראות חצרות כל כך קטנות, בתים כל כך צפופים, רחובות כל כך צרים, וכך זה נבנה רק בשתי עשרות שנים האחרונות על ככר שהיתה ריקה מישוב ורפה ערומה גם מכל צמח...

סמילנסקי אף הרחיק לכת ותיאר את השכונות החדשות כגטו:

בבואנו למשכנות יעקב [לשכונות היהודיות] שביפו נצטער ונבוש במצאנו לפנינו מעין גיטו במהדורה חדשה. אמנם בני"צ [בנוה-צדק] נמצאים על יד הבתים איזו אילנות אך בני"ש [בנוה-שלום] גם זה הוא חזיון יקר המציאות.⁴⁷

בהתייחסו לתנאים הסניטריים הלקויים בשכונה ציין סמילנסקי:

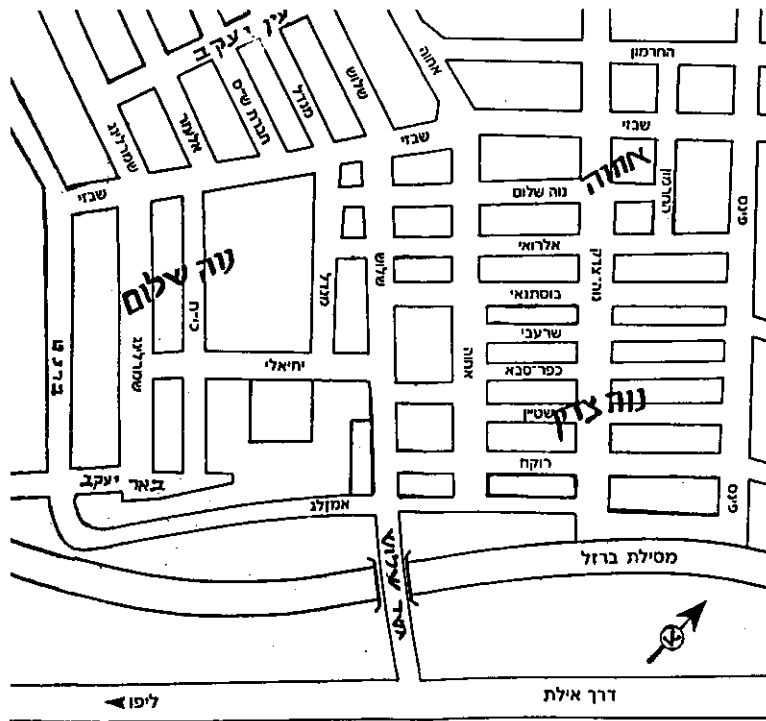
בני"ש ישנם חסרונות אחרים, והחסרון הראשי במובן ההיגייני הוא בהבארות. בשכונה זו המים קרובים מאד ועמקם לרב 3-4 מטר, מפני זה נמצאות ברב החצרות בארות מים, אולם כל הבארות סמוכות מאד לבתי המחראות ולרב הן רחוקות זאת מזאת כשנים שלשה מטרים, וע"פ חקי ההגיינה נחוץ להרחיק את הבאר מבית הכסא לכל הפחות בשבעה מטרים. ובפרט כשנשים אל לבנו כי עמק הבאר לרב כשלשה מטר, והבור שמתחת לבית הכסא עמקו ג"כ כשני מטר, נמצא כי רק שכבה קטנה של חול מבדילה בין המים ובין מקוה התלאה.⁴⁸

באשר לכל הליקויים הנ"ל, שנגעו לצפיפות הגבוהה בדיוק, לרחובות הצרים מלאי האשפה והצחנה, חוסר התכנון בבנייה ואי נקיטת זהירות בכללי היגיינה בסיסיים, האשים סמילנסקי את בונייה הראשונים של שכונת נוה-צדק בכך "...שחלק גדול מהחברים שבנו את בתי נ"צ היו מבני ירושלים, או שדרו איזה זמן בירושלים ושם התרגלו בחצרות קטנות ובנינים צפופים ולא היתה להם השגה ע"ד [על דבר] שכונות

מרוחות יותר ויבנו גם ביפו שכונה צפופה ואח"כ כשהחלו אחינו לבנות בתים בני"ש חקו לרב את בניני נ"צ".⁴⁹

תיאור מעניין הביא סמילנסקי גם על מצב החנויות בשתי השכונות הראשונות שמחוץ לחומות:

לפני חמש עשרה שנה [תרנ"ב]⁵⁰ לא עלה מספר כל החנויות של העברים והעריבים שבשכונת נ"ש עד עשר, כעת [תרס"ז] מספר החנויות בנוה-שלום שבהן ישנם סוחרים ואמנים עברים עולה עד כשמונים, ושל העריבים כעשרים וחמש (מלבד 18 חנויות עריבים אשר בחלקים הסמוכים לנ"ש). כבר ראינו כי היהודים הקדימו להתישב בני"צ מאשר בני"ש וכל הבנינים שם שיכים רק לעברים, אולם מפני היותה רחוקה יותר ממרכז העיר, לא יכול להתפתח בה המסחר כמו

מיקום השכונות נוה שלום, נוה צדק ואחזה

בני"ש שבמרוצת הזמן התאחדה עם העיר, ומפני זה יש בראשונה רק חמש חנויות קטנות.⁵¹

על סמך הנתונים הללו ניתן להבין, בעצם, שבנוה-שלום הלך ונוצר באותה עת של ראשית תקופת העלייה השנייה המרכז המסחרי של השכונות היהודיות החדשות שמצפון ליפו. ייתכן אפוא, שמלבד שיקולי הנגישות וקרבתה של השכונה אל המרכז המסחרי-הכלכלי הסואן והנמל שביפו, היה גם גורם קובע לא פחות, שמקורו באופי השכונה, שהוקמה בידי "יחידים" (ולא הוגבלה, או למצער הוגבלה פחות על-ידי חוקים שבתקנון של שכנתה נוה-צדק, שנוסדה בידי חברה). לכן, נוה-שלום היתה גם פתוחה יותר לפעילות של יוזמה פרטית - בין אם היה זה זרח ברנט, ובין אם אלה שרכשו את בתיהם וחצרותיהם ממנו. וכדי להבליט את מרכזיותה של נוה-שלום בתקופה זו גם לפועלי העלייה השנייה, נעייך בזכרונותיה של חנה ציזיק, בת העלייה השנייה:

מקום הפגישה הראשון של עולים בארץ-ישראל בימים ההם היה בינוה-שלום אשר ביפו. אם כי לא רבים מן הפועלים נשארו בנוה-שלום. כי פני כולם היו מועדות לעבודה ולמושבות, בכל זאת שימשו שני בתי-המלון של יחידים ברוך ויספקטורי מרכזים לכל פועלי יהודה. שם היה מקום הפגישה בין הפועלים שכבר הספיקו לחיות ולעבוד בארץ ובין העולים החדשים. שם היו מתקבצים החוגים והזרמים שהתרוצצו כבר אז בקרב משפחת הפועלים הקטנה בארץ.⁵²

לסיכום, אפשר לציין שאין זו מלאכה קלה לאמוד את מפעלו של ברנט בנוה-שלום, ומן המעט שנשתמר במקורות השונים, קשה המלאכה שבעתיים. ברנט לא כתב הרבה, גם לא ערך רשימות ויומנים ואף לא אסף תעודות ומכתבים בשנות חייו הארוכות.⁵³ אך מאידך גיסא, קל אולי יותר להעריך את תרומתו החשובה לראשית צמיחתו של היישוב היהודי ביפו, בשנים הראשונות לאחר היציאה אל מחוץ לחומותיה: רכישת הקרקע כבר בראשית מפעל היציאה מהחומות, הקמתם של בתים, חנויות ומבני ציבור דתיים בשכונה החדשה, ששימשו מוקד משיכה להתפתחויות נוספות, הן בשכונה והן בסביבותיה.⁵⁴

בכ"ז בחשוון תרפ"ב (27 בנובמבר 1921) חגגו זרח ברנט ורעייתו רחל-לאה יובל שנים לעלייתו של ברנט לארץ ישראל בפעם הראשונה.⁵⁵

רבים באו להזדהות עמו ועם מפעלו, או ששלחו אליו מכתבי ברכה, ביניהם רבנים, עסקני ציבור, מורים ואחרים; כן השתתף בחגיגה הרברט סמואל, הנציב העליון הבריטי.⁵⁶

רחל-לאה נפטרה בטי"ז בכסלו תרפ"ה ונטמנה בהר הזיתים,⁵⁷ וכעבור אחת-עשרה שנה, בי"ח בתשרי תרצ"ו (1935), הלך גם זרח לעולמו, בן 93, ונטמן ליד אשתו בהר הזיתים.⁵⁸

במרוצת השנים איבדה נוה-שלום, כשכנתה נוה-צדק, מכוח משיכתה. הן והשכונות היהודיות סביבן הפכו לשכונות ספר שעל גבול תל-אביב ויפו, והן סבלו רבות מהשכונות ליפו ומהעויות מצד תושביה ומצד תושבי השכונות הערביות הסמוכות. עויות זו גברה בתקופת המנדט הבריטי. רבים מתושביה נטשוה והקימו את ביתם החדש בתל-אביב ובשכונותיה החדשות.

גורלה של נוה-שלום לא שפר עליה גם לאחר קום המדינה, ובתי השכונה ניזוקו ומטו ליפול עם חלוף השנים, לעתים ללא תקנה. ההזנחה רבת השנים פגעה פגיעה קשה באופי ובמרקם הפיסי של השכונה, ורק לאחרונה, עם יישום (חלקי לפי שעה) של תוכנית השימור לשכונות אלו משנת 1981, זוכות שתי השכונות החלוציות הראשונות לעדנה מחודשת.

הערות שוליים

1. הרחבה על פועלו של ברנט ראה: י"ה שחטר, זכרונות ר' זרח ברנט ממסדי פתח-תקוה ובונה נוה-שלום, סופרו על ידו, ירושלים תרפ"ט (להלן: שחטר, ברנט), עמ' 37-7. י"ה חורגין, זרח ברנט, ספריית ראשונים, תל-אביב תשי"ג (להלן: חורגין, ברנט).
2. שחטר, ברנט, עמ' 8. על ייסוד מאה שערים ומייסדיה הראשונים ראה י"ה ריבלין, מאה שערים, ירושלים תשי"ז. שם גם על נושאים כגון ארגון החברה, התקנות, תוכנית הבנייה, ראשית הקמת השכונה, סדר ההתיישבות בה, המתיישבים הראשונים, התרחבות הבנייה, מוסדות הציבור ועוד. תקנות השכונה הראשונות פורסמו עם ייסודה של חברת מאה שערים בשנת תרל"ד, ושמו של ברנט אינו מופיע בין שמותיהם של 12 חברי ועד החברה ואף לא בין השמות של עשרת המתיישבים הראשונים שזכו לגור בה בהגרלה, שכמעט כולם נמנו עם פעילי השכונה. תקנות חדשות נתפרסמו בתרמ"א, שהיתה שנת מפנה בתולדות השכונה, שכן אז הושלמו רוב בתיה ונערכו הגרלות חדשות, שכונו "הגורל הגדול", שם, עמ' 54-50. בשנה זו נבנו גם ששת הבתים הראשונים במרכז השכונה. שם, עמ' 42. ברשימה (שהסתמכה על מקורות שונים) ובה שמותיהם של דיירים ובעלי בתים שגרו בקביעות או לסירוגין בתקופה שבין תרל"ה לתרמ"א מופיע גם שמו של ברנט. שם, עמ' 56, עמ' 144. ספר תקנות נוסף נדפס גם בשנת תרמ"ט, ומלבד התקנות נתפרסמה בו גם ההיסטוריה של השכונה מאז הקמתה בתרל"ד. שם, עמ' 61. פירוט על התקנות ראה שם, עמ' 61-69.
3. שחטר, ברנט, עמ' 9-10. על הקמת פתח-תקוה ראה תקנות חברת פתח-תקוה (כסלו תרמ"ב) אצל א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, כרך ג', תל-אביב תרצ"ב, עמ' 336-343. י"ה יערי, זכרון לבנים, ספר היובל לייסוד פתח-תקוה, תרל"ח-תרפ"ח, תל-אביב תרפ"ט. עמ' קצ"ד-קצ"ז. מ' אליאב, "חבלי בראשית של פתח-תקוה", קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 3-25. הנ"ל (עורך), ספר העליה הראשונה, שני כרכים, ירושלים תשמ"ב (המקורות השונים שם). ר' יזרעאל, "לביקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח-תקוה", קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 95-126. תיאור סיפורי על פתח-תקוה בראשיתה מאת בתו של ברנט, ראה: H. Trager, *Pioneer in Palestine, Stories of One of the First Settlers in Petach Tikvah*, London 1923. (להלן: טראגר, חלוץ).
4. שחטר, ברנט, עמ' 22. במקום אחר ציין ברנט שביתו היה הבית "הכי גדול ובנוי באופן היותר מוצק במושבה". שם, עמ' 29.
5. שחטר, ברנט, עמ' 22-24. העולם, שנה 22, גיליון 44, כ"ג בחשוון תרצ"ה (1.11.1934), עמ' 674. ועידת קטוביץ התקיימה מיי"ח עד כ"ג בחשוון תרמ"ה (6-11 בנובמבר 1884). על ועידה זו ראה: י"ה קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 440-474. על השתתפותו של ברנט בוועידת קטוביץ ראה גם: י"ה יערי-פולסקין, חולמים ולוחמים, יפו תרפ"ב, עמ' 204, ובמיוחד התמונה של ברנט בין משתתפי הוועידה שם (בין העמודים 204 ל-205). תצלום מוועידת קטוביץ מופיע גם אצל קלויזנר, בהתעורר עם (בין העמודים 448-449). שני תצלומים אלה זהים לחלוטין, חוץ

- מפרט אחד: בתצלום אצל קלויזנר נעדרת דמותו של ברנט! תעלומה זו באה על פתרונה בחיפוש אחר חומר על ברנט. בראיון שערך העיתונאי יצחק בן-דור עם ברנט ושפורסם בכסלו תרצ"ה (שנה לפני מותו), התוודה ברנט בפני המראיין על הויז' שנקשה בתמונה וציין: "...כי לא הצטלם אז. היו עוד שלא הצטלמו... ולא טוב עשה מישהו ממקורביו, שזיף את תמונת משתתפי קטוביץ, בהוציאו את אחד המשתתפים ובהוסיפו שם תמונה של הישיש. כל מי שמבין בתמונה יבין מיד, כי הצילום מורכב. ור' זרח עצמו מספר כי הוא לא הצטלם אז". וראה בעניין זה: י"ה בן דור, רבדים, מבחר כתבות ואגרות (הסדיר והקדים ד' סדן), תל-אביב תשי"א (להלן: בן-דור, רבדים), עמ' 89. והדברים ברורים דים! בתמונה אצל קלויזנר צוינו שמותיהם של כל המצולמים, ובפוטומונטי החליף ברנט את ז' לונץ.
6. שחטר, ברנט, עמ' 28.
7. שם, עמ' 31 (ההדגשה שלי). את מעשה התיישבותו של ברנט בפתח-תקוה כינה זנגוויל כאחד מפותחי התקווה לישראל המתחדשת ומנותני ההשראה לחובבי ציון, וראה דברי המבוא אצל טראגר, חלוץ, עמ' 11.
8. על רכישה זאת ציין ברנט, שכאשר כתב שק על סכום זה, לא נמצא אז בנק ביפו שיכול היה לפרוע את סכום השק למזומנים, ולכן הוכרח לסווע לירושלים, שם הפקיד את השק בבנק ולירו, ושם שובו ליפו מסר את המזומנים לידי המוכרים. שחטר, ברנט, עמ' 31. אצל בן-דור צוין שברנט רכש את הקרקעות מאהרן שלוש, וראה בן-דור, רבדים, עמ' 93. פרטים על הקמתה של נוה-צדק ראה: ספר תקנות מושב נוה-צדק אשר יסדה חברת עזרת-ישראל, יפו תרמ"ז. א' דרויאנוב, ספר תל-אביב, כרך א', תל-אביב תרצ"ו, עמ' 29-30. ובהרחבה אצל: י"ה חורגין, נוה-צדק, למלאות 55 שנה לקיומה, ספריית ראשונים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 1-30 (להלן: חורגין, נוה-צדק). שם גם על ספר התקנות בעמ' 16-20.
9. י"ה גאלדמאן, "יפו לפנים והיום", בתוך: א"מ לונץ (עורך), לוח ארץ-ישראל לשנת התרנ"ט, שנה 4 (תרנ"ח), עמ' 57-82 (להלן: גאלדמאן, יפו לפנים), עמ' 61-62.
10. יערי-פולסקין, חולמים, עמ' 208. ייתכן שהכוונה היא לאותו מהנדס שמדד את אדמותיו של שלוש ושל בעלי קרקעות אחרים בסביבה בשנות התשעים, ארמני יחיד בתחומו ביפו ושמו קרקש. על עניין זה ראה: י"ה שלוש, פרשת חיי, 1870-1930, תל-אביב תרצ"א (להלן: שלוש, פרשת חיי), עמ' 95.
11. יום זה היה גם יום העלייה על הקרקע של מתיישביה הראשונים של המושבה פתח-תקוה, שעלו אף הם על הקרקע בטי"ו באב תרל"ח, וראה שחטר, ברנט, עמ' 11.
12. לא הצלחנו לאתר מסמכים באשר לתאריכים שעניינם הקמת שורת הבתים הראשונה, תאריך סיום הבנייה וכניסתו של ברנט לגור בביתו החדש בשכונה, אף-על-פי שהחיפושים ארכו תקופה ממושכת בארכיונים שונים בירושלים, בתל-אביב ובפתח-תקוה.
13. שחטר, ברנט, עמ' 31-32, וכן חורגין, ברנט, עמ' 27. בעניין החשש מפני רכישת הבתים, ציינה קירק בספרה על יפו, שהוא נבע כנראה מפני קרבתו ליישוב המוסלמי הסמוך מנשייה. ר' קרק, יפו, 1799-1917, ירושלים תשמ"ה, עמ' 89, הערה 182.

גם יערי-פולסקין תירץ את החשש מפני רכישת בתים בחשש מהעריבים. שם, חולמים, עמ' 208. בעיית הביטחון באה לידי ביטוי גם בהתנפלות של קבוצת ערבים על ביתו של ברנט בלילה השלישי לשהותם בשכונה. בעמל רב הצליח ברנט להציל את חייו, בהציעו בקשיש הגון לתוקפים. שחטר, ברנט, עמ' 32. נראה שמקרה זה אך חיוק את החשש בלב הקונים הפוטנציאליים.

14. שחטר, ברנט, עמ' 32-33. וכן חורגין, ברנט, עמ' 28. ר' נפתלי הירץ שימש בתפקידו משנת 1886 ועד לפטירתו בשנת תרס"ב (1902). פרטים נוספים עליו ראה ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניי, תל-אביב, כרך א', עמ' 102-103.

15. אין במקורות השונים מידע בשאלה מדוע נקראה השכונה בשם נוה-שלום, וגם ברנט אינו מוזכר בשום מקום מדוע נקראה כך. אפשר שהדבר נבע מרצונו של ברנט להחיות מחדש את נסיון הנפל של חברת "עזרת ישראל" להקים את נוה-שלום, ולאחר שנכשלה בעניין זה, הקימה החברה את נוה-צדק ב-1887. ראה חורגין, נוה-צדק, עמ' 5.

16. שחטר, ברנט, עמ' 33. באותו מקור תיאר ברנט את נפילתו מנג בית-המרחץ "מגובה של 12 מדרגים" [כך], כשעלה לתקן שם את המשאבה שהתקלקלה באחד מערבי השבת. לאחר שיצא בריא ושלם מנפילתו, נידב "בתור קרבן תודה" סכום גדול להשלמת בית הת"ת בפתח-תקוה, שעסקו אז בהקמתו.

17. שחטר, ברנט, עמ' 33-34.

18. הדברים נלקחו מדו"ח שהגיש זלמן דוד לבונטין, מנהל בנק אפ"ק ביפו, לדוד וולפסון (קלן). הדו"ח מורכב מ-12 עמודים, והציטוט הוא מארכיון שלוש, אצ"מ, W124/2, עמ' 6 בדו"ח.

19. י' חורגין, משה בצלאל טודרסוביץ, ספריית ראשונים, תל-אביב תשי"ג (להלן: חורגין, טודרסוביץ), עמ' 22.

20. שחטר, ברנט, עמ' 35. לא אחת פסח ברנט בזכרונותיו על עניינים חשובים הקשורים לרכישה, כגון סכום הכסף, תאריך הרכישה, בעלי הקרקע (שמותיהם), מידות השטח וגבולותיו, מיקום השטח וכן ייעודו. גם במקרה שלפנינו לא ציין ברנט היכן היה מיקום החצרות ומה נעשה בחצרות שקנה, חוץ מהעובדה שבמרוצת הזמן העביר את הבעלות עליהן לידי יהודים, וראה שם, שם.

21. משה בצלאל טודרסוביץ נולד בשנת תר"ט בעיירה פרוזינה, פלך בריסק. עלה לארץ ישראל עם אשתו רחל והתיישב ביפו. עסק במסחר ובעיקר בחלפנות. ניסה לקרב את בני העדות ביפו, ויחד עם הרב של יפו, נפתלי הירץ הלוי, שמעון רוקח ואחרים ניסה לארגן מחדש את הקהילה היהודית ביפו. את ביתו העביר לנוה-שלום וזים את העברתו של הת"ת "שערי תורה" לשם. פרטים עליו ראה בחוברת בת 31 העמודים שפורסמה בספריית ראשונים, שם, חורגין, טודרסוביץ, עמ' 1-31. טודרסוביץ היה אביו של דוד תדהר, עורך האנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניי.

22. שחטר, ברנט, עמ' 35. לפי מקור זה מתקבל הרושם, שהרקע עבור הת"ת ניתנה אחר שובו של ברנט מלונדון ליפו בשנת תר"ס, ולא היא. כי אם אכן מדובר באדמה שהוקצתה לת"ת "שערי תורה", אזי צריך להקדים את התאריך לשנת תרנ"ה, וראה ההערה הבאה בעניין זה.

23. הת"ת "שערי תורה" לעדת האשכנזים נוסד בשנת תרמ"ו בידי חברת "דגל תורה" שבירושלים, והיא גם מימנה את אחזקתו ב-600 גרוש לחודש. בדו"ח הראשון שפרסם הת"ת בתרנ"ג, נמסר שבתר"ן, עם גידול היישוב היהודי ביפו (בעקבות הגל השני של העלייה הראשונה), נוצר הצורך להרחיבו, ולשם כך שכרו מנהליו "בית גדול ורחב ידיים בהבתים השייכים לבית פקודת העיר ויהיו חדריו המרווחים לת"ת נראה כדבעי", ומספר הילדים שלמדו בו היה 120. בדו"ח השני (מתמוז תרנ"ג - אב תרנ"ד) נמסר שהחברה בירושלים נקלעה לקשיים כספיים, ונאלצו לשכור מעון חדש להת"ת, בית גדול ורחב ידיים בין גנים ופרדסים רעננים (הכוונה כנראה למבנה מחוץ לעיר, שהיה בוודאי גם זול יותר לשכור), ונראה ששם שכן הת"ת עד שהועבר לנוה-שלום. גאלדמאן, יפו לפני, עמ' 68.

24. חורגין, טודרסוביץ, עמ' 22.

25. ההדגשות שלי. גאלדמאן, יפו לפני, עמ' 69. פעילות נוספת של טודרסוביץ בעניין בניית הת"ת, כמו למשל מסירת 40 הנפוליונים הראשונים לשם הקמת הבניין, ראה חורגין, טודרסוביץ, עמ' 31; ועל השגת 50 הנפוליונים להשלמת גג הבניין, ראה התיאור הציורי שם, עמ' 24. מעניינת העובדה שמוכרונות ברנט (שחטר), עולה שהוא (ברנט) היה הגורם המאפיין והמממן את הקמת הת"ת, אם כי נושא זה זכה שם לשורות אחדות בלבד וגם זאת בהכללה רבה, וזה אומר דרשני; ולפי טודרסוביץ (חורגין) מתקבלת תמונה שונה במקצת, ולפיה היוזם והגורם שדחף להקמת הת"ת, בנייתו והשלמתו היה דווקא הוא (טודרסוביץ) עצמו.

26. לוח אחיאסף לתרנ"ח, עמ' 27 (חדשות לחודש אב תרנ"ו). על השלמת הבנייה בתרנ"ז ראה היהודי, שנה 1, גיליון 17, ט' באדר תרנ"ח (3.3.1898), עמ' 3.

27. גאלדמאן, יפו לפני, עמ' 69. בהערה 1 הוסיף העורך, שבית התבשיל נוסד בעזרת חברת "עזרת נשים" ביפו, ואכלו בו בכל יום 52 ילדים - 29 מיפו, 12 מהמושבות, 9 מירושלים, 1 מטבריה, 1 משכם. כן ציין שם גאלדמאן, שבתרנ"ז למדו בת"ת 130 ילדים, והם נחלקו לעשר כיתות, ומלבד לימודי הקודש למדו בו כתיבה, דקדוק, חשבון ודה"י [דברי הימים - היסטוריה].

28. גאלדמאן, "יפו וקדמתה בחמש עשרה שנה האחרונות", בתוך: אי"מ לונץ (עורך), לוח ארץ-ישראל לשנת התרס"ז, שנה 12 (תרס"ו), עמ' 75-90 (להלן: גאלדמאן, יפו וקדמתה), עמ' 90. שם צוין גם ש-43 ילדים קיבלו את ארוחתם בבית התבשיל.

29. ניתן להניח שהיה זה אולי בית-מדרשו של ר' נפתלי הירץ הלוי, שהעביר אף הוא את מקום מגוריו לנוה-שלום.

30. גאלדמאן, יפו לפני, עמ' 74-75.

31. שם, עמ' 72-74. בשני הת"ת, זה שנשאר ביפו וב"אור התורה", למדו ב-1898 180 ילדים מהעדה הספרדית, ולימדו שישה מורים. שם, עמ' 74.

32. חורגין, טודרסוביץ, עמ' 25.

33. שלוש, פרשת חיי, עמ' 95-96. על שטיין ועל בית-חרושת זה והתפתחותו ראה ש' אביצור, "יחלוץ התעשייה החדשה בארץ-ישראל, בית חרושת לי שטיין - גלגוליו ואחריותו", קתדרה, 15 (ניסן תש"מ), עמ' 69-94. אך לפי מקור זה עולה שהבניין היה פנוי ב-1894, בשל הקמתו של בניין נוסף במקום אחר בשנה זו. שם, עמ' 70-71.